

Lykken er...

Christian Ringskou og Harriet Ludvigsen

Mennesker til alle tider og på alle steder er ens. De kæmper for lykken. Men mennesker er også forskellige. Nogle sætter deres lid til Vorherre, andre håber på den store gevinst. Nogle køber samtalekøkkener, andre møder lykken i det daglige arbejde. Ligheden er med andre ord kun tilsyneladende, for nok har ambitionen fælles navn, men vores forestillinger om lykken er både forskelligartede og foranderlige.

I vinteren 2010 satte vi os for, at Ringkøbing-Skjern Museums nye udstilling på Bundsbæk Mølle skulle handle om lykke. Det blev til en spraglet historie, hvor folkeeventyr, et åbent ildsted, stålindustri i Lem, Indre Mission, hasardspil og et nyt køkken mødes under samme tag. Et abstrakt emne for en udstilling må man sige, men på sin vis lå ideen lige for, nærmere bestemt bare et par hundrede meter mod øst...

Verdens lykkeligste land, Europas lykkeligste by og Lykkeby

Uanset om vi søger lykken i arbejde, spil, religion eller nye køkkener, er danskerne tilsyneladende dygtige til øvelsen. Trods gråvej og skattetryk bliver vi igen og igen kaldt verdens lykkeligste folk.

Næstlængst mod vest i verdens lykkeligste land ligger Ringkøbing, der er Europas lykkeligste by. Og det er mere end et turistslogan. I 2007 sammenlignede det fornemme Cambridge-universitet 120 byer. Undersøgelsen viste, at de 10.000 vestjyder i den gamle købstad ved fjorden er de lykkeligste i hele Europa.¹

Den slags undersøgelser får stor opmærksomhed i disse år, men de kalder på skepsis. Resultaterne bygger på sammenligninger af levealder, velstand, demokrati, korrupsion med mere, men kan man være sikker på, at menneskene i det effektive samfund er lykkelige. Som den norske antropolog Thomas Hylland Eriksen har skrevet: "Livskvalitet er noget andet end livskvantitet – livet er og bliver noget andet og mere end en udholdenhedsprøve."² Har Cambridge sammenlignet æbler og pærer, og hvad er lykke i det hele taget for en størrelse?

Det var de spørgsmål, der satte os i gang. Og hvor skulle vi lave en udstilling om lykke, hvis ikke på Bundsbæk Mølle? Udstillingsstedet ligger få hundrede meter vest for den lille bebyggelse Lykkeby.

Svineheld og smørlykke

Når historikere og antropologer graver sig ned i fjerne kulturers og svundne tiders forestillinger om lykken, finder de alle steder en beslægtet tankeverden. For nok er der langt fra nutidige nomader i det tørre vestafrikanske Sahel til 1700-tallets danske bønder, men bag nomadens "lykken er hjorten" eller "lykken er børnene"³ og bag hedebondens tankeverden ligger en grundlæggende enighed om lykkens væsen. Held og lykke var konkrete størrelser, der hang nøje sammen med arbejdet. Hvis fløden ikke ville blive til smør,

var smørlykken sluppet op. Hvis øllet ikke ville gære, var den gal med øllykken, og hvis svineavlens slog fejl, manglede der svineheld.

Det arbejde, der foregik i køkken og bryggers, var i særlig risiko for at miste sin lykke, og når arbejdet slog fejl, ledte man efter en forklaring. I dag ville vi straks gå ud fra, at fløden var blevet sur på grund af dårlig opbevaring, eller at gærkulturen var død. Men det er forklaringer, der hviler på moderne forståelse af hygiejne og mikrobiologi. I det gamle samfund var forudsætningerne anderledes, og det samme var den tankeverden, man greb til, når ulykke skulle forklares og modvirkes: Lykken var blevet stjålet, måske endda stjålet af en heks.⁴

Begrænsede goder

Det gamle samfunds lykkebegreb bunder i den grundforestilling, at landsbyfællesskabets goder kun fandtes i en given mængde, og at der aldrig var nok. Fællesskabet var hele

bondens verden, og gennem århundreder var produktionen næsten uændret. Den konkrete erkendelse af en begrænset adgang til ressourcer angik også elementer, et nutidsmenneske ville betragte som mere abstrakte – held, medgang og lykke. Et medlem af landsbyens produktionsfællesskab kunne kun tilegne sig mere mad ved at erobre det fra de andre, og da lykken netop var den vellykkede fødevarerproduktion og den fyldte mave, kunne den ene kun vinde i lykke på fællesskabets bekostning.

Lykken og skæbnen var afmålt på forhånd. Ligesom bymarkens ager og det fælles overdrev var de faste størrelser, der ikke lod sig påvirke af menneskers stræben, men kun af udefrakommende kræfter som sol, regn eller misvækst. Eller ligesom græsgangene ved det mægtige Sahara, der i tørkeår blev lagt øde. I sådan en verden var vores ordsprog "Enhver er sin egen lykkes smed" uden mening. Tværtimod sagde de danske bønder: "Man kan lige så godt bie sig til lykken, som rende sig til den."⁵

Det gamle samfunds magiske forestillinger om lykke og arbejde var ikke mindst knyttet til brød, øl og smør. I udstillingen på Bundsbæk Mølle kan man se et hjørne med genstande og film fra det åbne ildsteds køkken.

Rational heksetro

Når den enes lykke altid var en direkte følge af den andens ulykke, giver det gamle samfunds heksetro mening som en måde at forklare forskydninger i lykken.⁶ Hvis smørlykken eller kvæglykken udeblev det ene sted, måtte den nødvendigvis være et andet, og såvel i det gamle danske bondesamfund som i mange fremmede kulturer var forestillinger om stjålen lykke almindelige. Når fløden ikke ville blive til smør, greb bondekonen til en række magiske virkemidler. Først forsøgte hun et gammelt råd: Hun lagde en hestesko i bunden af smørkærnen. Hjalp det ikke, kunne hun bede kloge folk om hjælp. Måske viste det sig, at lykken var forhekset og forgjort af en nabo, og så var hekseprocessen den yderste konsekvens.

Nutidens overtro

I dag er vi klar til at afvise den gamle og den fremmede tankeverden som overtro, men lige under overfladen lever magien. Lykken kan hjælpes på vej og ulykke forhindres. Vi siger "Syv, ni, tretten" og banker under bordet, vi passer lidt på med stiger og knuste spejle, og vi kaster salt over skulderen. Ofte gennemgår sportsudøvere forskellige ritualer før vigtige konkurrencer, mens andre sætter deres lid til firkløvere, maskotter og lykkemønter. Opfyldelse af ønsker om lykke knyttes også sammen med stjernesked, krydsede fingre og visse tal, ikke mindst tallet 3.

Ved bryllupper holdes mange af de gamle traditioner i hævd for at sikre den ægteskabelige lykke. Den blå farve er symbol på troskab, og på bryllupsdagen skal bruden helst bære noget blå, ofte en blå sløjfe eller blomst, anbragt på strømpebåndet. Små hestesko i brudebuketten er et andet middel, ligesom bruden kan hjælpe lykken på gled ved at passe godt på sine brudesko. Går de i stykker, gør ægteskabet nemlig også. Kobber bringer lykke, og en kobbermønt i brudeskoene holder fattigdom fra døren. Putter bruden timian, pimpernel, salt eller dild i skoene, har hun allerede sikret sig en vis magt over manden. Det troede man i det mindste på engang – og hvem ved? Det kan vel aldrig skade...

Folkeeventyret var mediet for drømmen om pludselig lykke i det gamle samfund. I udstillingen på Bundsbæk Mølle kan man høre eventyr foran tableauer som dette.

Der var engang

Om vinteren mødtes det gamle Vestjyllands hedeboender til bindestue. Så kunne de spare lys og varme, og arbejdet gik lettere, når man var sammen. Mens strikkepindene gennem lange vinteraftener forvandlede garn til hoser, blev der fortalt eventyr om raske helte, der drog ud i verden, prøvede lykken og vandt halve kongeriger eller gjorde herremænd og fine folk til grin.⁷

De gamle folkeeventyr viser os for det første, at lykke vundet udenfor det snævre dyrkningsfællesskab var acceptabel,⁸ og for det andet, at lykken nok var afmålt på forhånd, men man skulle til gengæld være klar til at tage imod – til at prøve sin lykke – når den bød sig. Helten er ofte både dum og doven, og hans succes beror ikke på initiativ, stræbsomhed eller talent. Nøglen til lykke er en frejdig tro på skæbnens tilskikkelser.⁹ Ofte må heltens handlinger overraske nutidsmennesket. Som når manden tager en tom gryde i bytte for sin eneste ko. Men manden har handlet rigtigt. Han har taget imod skæbnen med åben pande, og gryden viser sig at have magiske evner. Den henter kongens guld til helten og slæber endda kongen til helvede i eventyrets slutning.¹⁰

Kan vi frikende Skjern Å?

I februar 1513 døde kong Hans. På en rejse gennem Jylland styrtede han på sin hest i vadestedet over Skjern Å, og selv om han kom på benene igen, indhentede døden ham kort tid efter i Aalborg. Historikerne har altid regnet med, at kongens død havde at gøre med styrtet i det kolde vand, men måske var der andet og mere på spil?

Kongelykke

Ligesom smørlykken var en egenskab ved fløden, var folkets lykke en egenskab ved kongen, der var landets lykke og kraft. Han var på den ene side en magisk skikkelse med guddommelig status, men samtidig var han udsat. For når hans lykke svandt, svandt folkets med. Efter ældgamle og dunkle traditioner indtrådte kriser i kongens lykke i år, der kan deles med syv eller ni. Så når en konge havde haft tronen i 7, 9, 14, 18, 21, 27 eller 28 år, var han svag. Hans lykke var i en krise, der kunne være så dyb, at han måtte ofres, måske myrdes.

Historieskrivningen har 130 års tradition for grundighed, kildekritik og nøgtern rationalisme.

Den pæne historiker med slips og universitetstitel er en fornuftig mand, og han leder efter fornuft i de begivenheder, han skriver om. Da der hverken er gamle vidnesbyrd eller nogen rationel sammenhæng, der antyder mord,

mener den klassiske historie, at styrtet i åen er baggrunden for Hans' endeligt. Men måske er fortiden slet ikke synderligt fornuftig. Måske var middelalderens og renæssancens politik styret af en helt anden logik, af en lykkens logik.

Da kongens grav blev flyttet i 1802, viste det sig, at Hans blev begravet med tre huller i kraniet og et stort brud ved issen.

Skaderne er så voldsomme, at de mere ligner spor efter mordvåben end skader fra et styrt i et vadested. I mangel på bedre forklaringer har historikerne ment, at hullerne blev lavet, da kistens låg blev slået på. Men bevæger man sig lidt ud i de gamles talmystik og forestillinger om kraft og kongelykke, opdager man, at Hans døde præcis 14 år efter sin kroning i Sverige. Flere dunkle sammenhænge peger på, at kongen kendte sin skæbne. At han vidste, han drog til sin fødeby for at møde døden.

Hvis teorien er rigtig, og Hans blev dræbt i Aalborg, har Skjern Å i 500 år uretmæssigt fået skyld for kongens død. Men mere interessant: Måske spillede æld-

gamle og for nutidsmennesket helt fremmedartede lykkeforestillinger ikke kun en rolle i fortidens almindelige landsbyliv. Måske var også magt og politik styret af magiske lykkeforestillinger.¹¹

Kong Hans' ligsten.

Et nyt Vestjylland

Over nogle få årtier omkring år 1900 oplevede Vestjylland en voldsom udvikling, der skulle forvandle landsdelen til ukendelighed. Gamle sandede hjulspor blev til brolagte chausséer, jernbanen bragte verden til Vestjylland, den øde hede blev forvandlet til intensivt landbrugsland, skovløse vidder blev til plantager, og byer skød op ved nye stationer, andelsmejerier og købmandsgårde.

Undervejs måtte den vestjyske befolkning tilpasse sig nye muligheder og nye krav. Den gamle logik med fællesskabets begrænsede ressourcer blev sprængt. Bonden producerede ikke længere til sin egen husholdning. Han leverede smør og bacon til engelske millionbyer. Det gav nye perspektiver, også på livets mere abstrakte sider, og nye lykkebegreber så dagens lys.

Enhver er sin egen lykkes smed

Midt i al den nye dynamik var der penge at tjene for dem, der forstod at gribe chancen. I årene omkring 1900 gjorde en ny

Smeden – manden der kan forme det hårde jern – har altid været lidt af en trolldmand i den folkelige forestilling.

type, der har præget landsdelen siden, sin entré i Vestjylland: Iværksætteren. Iværksætter skal her forstås i bred forstand. Det var spekulanten, der købte hede og udstykkede parceller. Det var håndværkeren eller handelsmanden, der etablerede

En ny tids effektive landbrugsmaskiner og det nye transportmiddel, cyklen, hos smeden i Stauning engang omkring år 1900.

virksomhed i nye Klondyke-byer. Og det var hedebondens søn, der brækkede hede op og plantede læhegn. Fælles for dem alle var en ny erfaring: Mennesket havde indflydelse på produktion og ressourcer. Gennem hårdt arbejde kunne man skabe velstand. Iværksætterne havde en ny forestilling om det lykkelige liv. De ville smede, mens jernet var varmt og bygge deres lykke på initiativ, selvstændighed og virkelyst. De ville finde lykken i arbejdet.

Fra ambolt til Vestas

I Lem fandt den nye tids virkelyst et af sine mest markante udtryk. Den lille stationsby midt mellem Skjern og Ringkøbing blev en smeltedigel, hvor et helt kuld smede søgte lykken i hårdt arbejde, kreative opfindelser og fabrikation. Det hele startede, da den unge smed Hans Sørensen Hansen kom til byen i 1898. Først skoede han heste som så mange andre, men snart udviklede virksomheden sig med landbrugsmaskiner, el-installatørarbejde, brøndboring, pumper, stålvinduer

og meget andet. Virksomheden knopskød, og Lem blev et helt kraftcenter for metalindustri.¹² Dele af byens iværksætttermiljø præges helt frem mod nutiden af en klar idé om det lykkelige liv: Tilværelsen er alles kamp mod alle. Hvis man har den rigtige opfindelse, må man ikke lade noget stå i vejen, og man må ikke vige en centimeter. Målet – den succesfulde fabrik – helliger midlet, og det ikke bare *kan*, det *skal* koste hårdt arbejde. Når man endelig frem, er det på tide at begynde forfra – iværksætterens lykkebegreb sat på spidsen.¹³

En af fabrikkerne er blevet et verdensnavn. Engang lavede Vestjysk Stålteknik A/S – forkortet Vestas – landbrugsvogne, kraner og kølere, men i 1970'erne kom vindmøllerne til. I dag er Vestas Wind Systems A/S verdens største mølleproducent. Virksomheden har hovedkontor i Randers, og den finder sine kunder på et globalt marked. Men det hele begyndte i 1948, da smedens søn, Peder Hansen, startede en lille stålwarefabrik ved jernbanen i Lem.

Megamøller på Horns Rev fotograferet bare lidt mere end 100 år efter smed Hansen slog sig ned i Lem. Foto: Vestas Wind Systems A/S.

Det gamle i det nye

Når man ser på Vestjyllands hurtige og gennemgribende modernisering for 100 år siden, må man stille spørgsmålet: Hvordan kunne menneskene følge med? Hvordan kunne mænd, der var født i et stabilt selvforsynende samfund før 1850, starte andelsmejerier og producere varer til et internationalt marked i de hektiske årtier omkring århundredskiftet?

Måske fortjener eventyrets fantasifulde verden endnu et lille eftersyn, og måske er den frejdige eventyrhelt handlingsmodel for både fabrikant og hedeopdyrker. Et langt

stykke hen ad vejen kunne den nye tids mænd hente inspiration i det gamle, i heltene fra barndommens bindestuer. Nok bød den nye tid ikke på gryder, der hentede penge hos kongen, men ligesom eventyrhelten må iværksætteren gribe chancen uden at tøve og uden at filosofere for længe over langtidspanlægning og konsekvenser. Der er endda dem, der mener, at uddannelse og viden ligefrem er en hindring for iværksætterens gåpåmod, ligesom rigdom og status er det for eventyrhelten.¹⁴ Måske bar det gamle statiske samfund kimen til det nye dynamiske, så bonden med det samme var parat, da de økonomiske omstændigheder ændrede sig.¹⁵

Lykken er ikke gods eller guld

Samtidig med Vestjyllands store økonomiske transformation og iværksætterens entré blomstrede endnu et nyt lykkebegreb og verdenssyn, nemlig vækkelsernes og missionens. I deres søgen efter lykke vendte mange blikket mod missionshuset og mod det hinsides.

Som Knud Pedersen Tangs venner skrev i et mindevers ved hans død:

Til Himlen er du gaaet hen,
Fra Jordens Sorg og Møje,
Saa tidlig alt hen til dit Hjem,
Saa vilde Gud det føje;
Han glæde nu din fromme Sjæl,
Hist i sit Himmerige,
At det maa stedse gaa den vel,
Fra Held til Held den stige.
Snart kommer og for os den Tid,
At vi herfra skal vandre;
Gid vi da efter fuldendt Strid,
Maa samles med hverandre.

I 1800-tallets sidste årtier blev de såkaldte mindevers moderne. Den dødes liv blev refereret, og døden blev beskrevet som en udfrielse fra jordelivets sorg og møje. Verset på billedet er et meget tidligt eksemplar fra 1853.

"Dette begyndte Onde og sælsomme Væsen"

De kristne vækkelser har en lang historie i Vestjylland og især på Skjern-egnen. Allerede i 1720-30'erne vandt den tidlige pietisme et sådant gehør i Skjern og Stauning, at provst Hammerich i Skjern måtte tvinge en Mikkel Nielsen Knude til at undskylde "Dette begyndte Onde og sælsomme Væsen."¹⁶

Brødremenighedens lære, der nåede Danmark i 1730'erne, blev ligesom pietismen bekæmpet af kirke og enevælde. Men langt fra kongens København lykkedes det bevægelsen at etablere sig i Skjern fra 1760'erne og frem til 1820-40'erne, hvor først en bølge af vækkelsesprædikanter, senere de såkaldte "bornholmere" i Luthersk Missionsforening tog over.¹⁷

Når man har med den religiøse vækkelse i de tidlige faser at gøre, må man holde sig tidens almindelige forkyndelse for øje. Under enevælden var præsten ligeså meget kongens repræsentant og sognets eneste embedsmand, som han var forkynder. Hans gerning ville have været vanskelig, hvis han om søndagen skulle skille fårene fra bukkene og resten af ugen være administrator. Måske var det derfor,

tidens kristendom, som den blev dikteret fra København, havde en plads i himmeriget til de fleste.¹⁸ Vendt mod den moderate statskristendom trivedes vækkelserne som protestbevægelser, men virkelige folkerørrelser blev de først, da nye tider satte nye dagsordener.

"Da brød et Aandens vejr løs"

Da udviklingens vinde blæste over Vestjylland og ikke mindst over det nye trafikknudepunkt og bycenter Skjern, var jorden allerede gødet, og i 1897 oplevede byen et mentalt jordskred. Skjern fik besøg af to omrejsende missionærer, og der brød, med byens præst Otte Moes ord, et "Aandens Vejr løs, som jeg aldrig havde tænkt mig at skulle opleve." På et par vinteruger blev en tredjedel af byens befolkning omvendt. De, der var med, huskede senere en helt særlig stemning over Skjern.¹⁹

Vækkelsesbølgen i Skjern var en af de mere markante, men både Indre Mission og grundtvigianismen vandt frem overalt i disse år. Og ligesom erhverv og økonomi stillede

I dag er der stadig tre aktive missionshuse i Skjern. Et af dem er Luthersk Missionsforenings, her fotograferet dengang gaden stadig ikke var andet end et mudret hjulspor.

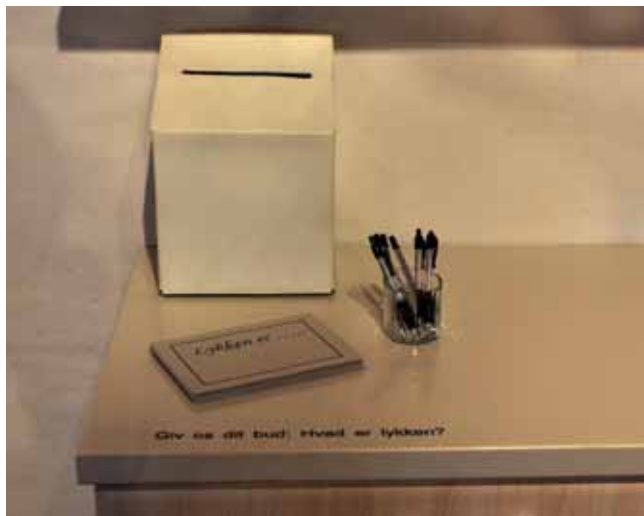

Skjerns præst 1885-1901 Otto Moe var begejstret for vækkelsen i 1897.

nye krav til menneskene om at tage ansvar og tage stilling, blev også åndslivet noget, enhver måtte forholde sig aktivt og personligt til. Vækkelse og iværksætterånd ligner måske modsatrettede bevægelser med modstridende lykkebegreber. Det første kræver afsavn i jordelivet, det andet er forestillingen om lykken i arbejde og virkelyst. Historien viser imidlertid et stort personsammenfald mellem de nye byers førstemænd indenfor handel og håndværk på den ene side og åndelig rørelse på den anden. Missionens kamp mod brændevin, forlystelsessyge og overfladiskhed ville ikke have vundet forståelse blandt den gamle tids hedeboere med deres skæbnetro, men alt det nye krævede selvdisciplin og moral. Værdier der kom til at spille sammen med troslivet.

Er lykken tilbage i køkkenet?

Når talknusende lykkeforskere udnævner danskerne til verdens lykkeligste folk og Ringkøbing til Europas lykkeligste by, gør de det med baggrund i økonomisk tryghed, lav korruption og i danskernes tillid til politikere og velfærdsstat. Den slags kan man nemlig få svar på i spørgeskemaer og lave

Missionæren på talerstolen i udstillingen 'Lykken er...'

statistik over. Men lykken er lunefuld. Den er svær nok at få hold på i fortiden, så hvad med i dag? "Alle har ret til et fedt køkken," hed det for et par år siden, så måske er lykken tilbage i køkkenet?

Og så måske alligevel ikke. Da finanskrisen brød løs, skiftede køkkenfirmaet slogan, og i bogen *Jagten på lykken i overflodssamfundet* maner Thomas Hylland Eriksen til eftertanke. Eriksen kommer frem til, at en global middelklasse i dag lever i en hæsblesende forbrugerisme, hvor en oprindelig sammenhæng mellem stigende velstand og lykke for længst er afløst af rodløshed, forvirring og magtesløshed. Når overflodssamfundet samtidig driver rovdrift på klodens ressourcer, konkluderer han, at det er på tide, den globale landsbys beboere skifter de fire årlige flyrejser og den store firhjulstrækker ud med et nyt fælles projekt, med drømmen om en mere lige, mere langtidsholdbar og mere lykkelig verden.²⁰

På Ringkøbing-Skjern Museum vil vi fortælle levende historie, og vi bestræber os på at lave udstillinger, der er i udvikling, og hvor gæsterne kan give deres besyv med. Så

vi lader gæsterne svare på det svære spørgsmål: Har køkkenfirmaet eller Thomas Hylland Eriksen ret? Vi har sat et nyt køkken op og lagt en bunke stemmesedler og en håndfuld kuglepenne frem. Gæsterne giver deres bud, og vi viser dem frem i et slide-show, der kan studeres på en stor skærm. Vi får både morsomme, underfundige, rørende og alvorlige svar, og gæsterne er ikke i tvivl: Lykken er de nære ting: Familien, vennerne, dagligdagen, helbredet, hobbyen og Jesus. Vi lader gæsterne få det sidste ord: "Lykken er..."

"... at være til discofest" ... (Naya 6 år)

"... når min lille datter tegner"

"... lige pandehår"

"... at have et godt helbred og en dårlig hukommelse"

"... at være sammen med sin familie i Baboon City"

"... at kende Jesus"

"... at kunne stå op hver morgen ved egen hjælp"

"... far"

"... flæskesteg med sprøde svær"

"... at have venner beste venner lige som min Anastasia og kæreste som Stefan"

"... ikke et nyt køkken"

Forfatterne kan kontaktes på

Christian Ringskou: cr@levendehistorie.dk

Harriet Ludvigsen: harrietludvigsen@yahoo.dk

Noter

1. For en velskrevet reportage fra det lykkelige Ringkøbing se Morten Beiter: De nærmest lykkelige. *Berlingske Tidende* 2007-04-22, sektion 2, s. 4-5.
2. Thomas Hylland Eriksen: *Jagten på lykken i overflodssamfundet eller Store Stygge Ulv-syndromet*. København 2009 (norsk originaludgave 2008), s. 187.
3. Angelo B. Maaliki: *Lykken og lidelsen – to afrikanske nomader fortæller*. Frederiksberg 1988, se især s. 58 og 24-25.
4. Kirsten Hastrup & Orvar Löfgren: *Lykkens økonomi*. I: Kirsten Hastrup (red.) *Den nordiske verden* I. København 1992, s. 242-48; Lene Andersen: Held og lykke – forestillinger om lykke i sagn og eventyr optegnet af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen omkring 1870. *Fortid og Nutid – Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie* 2008, hæfte 2, s. 83-106, 166, se især s. 86, 89-91.
5. Peter Henningsen: Den rationelle bonde – En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur. *Historisk Tidsskrift* bd. 100, hæfte 2 (2000), s. 329-381, se især s. 337-344.
6. Henningsen s. 351-58; Andersen s. 91-92; Hastrup & Löfgren s. 248-49.
7. Evald Tang Kristensen: Sæd og Skik for et Par Menneskealdere siden. I: *Hedebogen – Korte, populære Bidrag om Heden i Fortid, Nutid og Fremtid*. Viborg 1909, s. 35-39.
8. Hastrup & Löfgren s. 253.
9. Henningsen s. 371-74, 376; Andersen s. 94-98.
10. Evald Tang Kristensen: *Pimpegyden*. I: *Eventyr fra Jylland* (Ny udg. v. Vibeke Arndal). Odense 1995, s. 115-118.
11. Palle Lauring: *Danmarks Håb og Horn – Kongelykke og Kongeskæbne*. København 1954, s. 5-25, 164-76, 269-71.
12. Upubliceret manuskript af Vestas-grundlægger og søn af smed Hansen Peter Hansen på Lem Lokalarkiv.
13. Palle Ove Christiansen: *Smeden og skaberværket – tanker om tilværelsen i en vestjysk fabriksby*. København 2008, s. 59-76.
14. Nils Villemoes: *Paradoksernes paradis – om udvikling, omstilling, forandring – og bøv!l*. København 1991, s. 16-21.
15. Christian Ringskou: Man skal smede, mens jernet er varmt – om en moderne og gammeldags mand fra Vestjylland. *Hardsyssels Årbog* 2008, s. 31-42.
16. P. Storgaard Pedersen: Fra Skjernegnen i Pietismens Tid. *Hardsyssels Aarboeg* 1908, s. 66-86; J. Søndergaard Jacobsen: Kristelige Livsbevægelser paa Skjernegnen. *Hardsyssels Aarboeg* 1965, s. 5-11.
17. P. Storgaard Pedersen: Brødremenighedens Virksomhed i Hardsyssel. *Hardsyssels Aarboeg* 1910, s. 102-56; S. Karl Hansen: Noget om "Bornholmerne" – og forudsætningerne for denne religiøse bevægelse baade i Vestjylland og paa Bornholm. *Hardsyssels Aarboeg* 1923, s. 37-44; Søndergaard Jacobsen s. 11-28.
18. Storgaard Pedersen 1908, s. 69-71.
19. Christian Baadsgaard: Vækkelsens arv. Hovedopgave fra Danmarks Journalisthøjskole trykt i *Dagbladet Ringkøbing-Skjern* sommeren 2009, her citeret fra 4. juli.
20. Eriksen. Se fx s. 68 ff, 110 ff, 232 ff og 244 ff.